

**ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ХАЛЫҚ БИЛИМЛЕНДИРҮ
МИНИСТРЛИГИ**

**ЎЖИНИЯЗ АТЫНДАГЫ НӨКІС МЕМЛЕКЕТТІК
ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ИНСТИТУТЫ
ТӘБІЙҒАТТАНЫҮ ЖӘНЕ ГЕОГРАФИЯ ФАКУЛЬТЕТИ**

Зоология кафедрасы

«Зоология» пәнінен

КҰРС ІСІ

Тема: «Сүт қоректілерді қорғау»

5140400-Биология бакалавр бағдары 2В-курс талабасы:

ЖҰМАБАЕВА ЗАМІРА

Орындаған:
Ғылымй басшы:

З. Жұмабаева
асс. Б.Сұлтанов

Нөкіс-2014

ЖОСПАР

Кіріспе:

- 1. Сүт қоректілердің сыртқы түзілісі, ішкі түзілісі, скелеті, бұлшық еттері.*
- 2. Сүт қоректілердің көбеуі, дамұы және келіп шығұы..*
- 3. Сүт қоректілердің экологиясы*
- 4. Сүт қоректілердің табиғатда және адам іскерлігіндегі ақұметі, шарұа малдары*

Қортынды:

Пайдаланылған әдебиеттер

КІРІСПЕ

Міллій ғәресіздігіміздің халқымыздың ұлыұма міллій мәденіетінің дамұында жаңа дәуірді бастап берді. Президентіміз І.А.Карімовтың қатар еңбектерінде, мақалаларында экологиялық қәуіп-қәтерді жоқ етұ және алдын алыұдың негізгі бағдарлары белгіленіп берілді.

Президент І.А.Карімов «Перзенттеріміз бізден көре күшті, білімді, дана хәм әлбетте бахытты болыұлары шәрт» дегенінде ұатанымыздың парлақ келешегі біз жастардың ғылым пән тійкардарын терең ійелеұдеріне тіккелей байланысты екендігін көрсетеді.

Ұсы мақсетте біз: „Табіғатқа кұпол мұнәсебетте болұға жол қойып болмайды, деп жазады І.А.Карімов – Біз бұл барыста ашшы хакыйқатқа ійеміз. Бұл мұнәсебетті табіғат кешірмейді. Инсан табіғаттың хожейіні, деген жасалма дәуір, әсіресе, Орайлық Азия регіонында көплеп адамдар, бір қанша халықтар және міллеттердің өмірі қәуіп астында қалды. Олардың қырылып кетұ, генофонының май болып кетұіне алып келді.”

Президент І.А.Карімов „Перзенттеріміз бізден көре күшті, білімді, дана және әлбетте, бахытты болыұлары шәрт” деген ұатанымыздың парлақ келешегі біз жастардың ғылым пән негіздері терең іелеұлеріне байланысты екендігін көрсетті.

Осы мақсатта біз: Мектептерде зоология сабақтарында сұт қоректілерді үйренұді өзімізге мақсат етіп қойғанбыз

Сұт қоректілер-жоқары түзіліске ійе ыссы қанды жаныұар. Олардың денесі жүн мен қапталған, құлақ қалқаны, сұт және тері бездері де болады. Еріндері жұмсақ болып, баласын сұт пен бағады. Көпшілік сұт қоректілер тірі бала тұұады. Бас мій ярым шарының қабығында жылан ізі жыйрықлар дамылады.

I Сүт қоректілердің сыртқы түзілісі, ішкі түзілісі, скелеті, бұлшық еттері.

Күрс ісінің мазмұны мектептерде зоология сабақтарында сүт қоректілердің классы ұакілдерінң жасауы, тарқалыуы, дене түзілісі, биологиясы, экологиясы, көбейуі, ауыл хожалығындағы әхміеті міндеті тұралы мағлыұматтарды мектеп оқұшыларына әр түрлі методтар жәрдемінде үйретуден ібарат. Сүт қоректілер тұралы қысқаша мағлыұматтарды төмендегіше түсінтіруді мақұл таптым.

Сүт қоректілер омыртқалылар арасында ең үлкен дамыған жаныұардар есептеледі. Сүт қоректілердің терісі жүн мен қапталған, тері бездері дамыған, баласын сүт пен бағады.

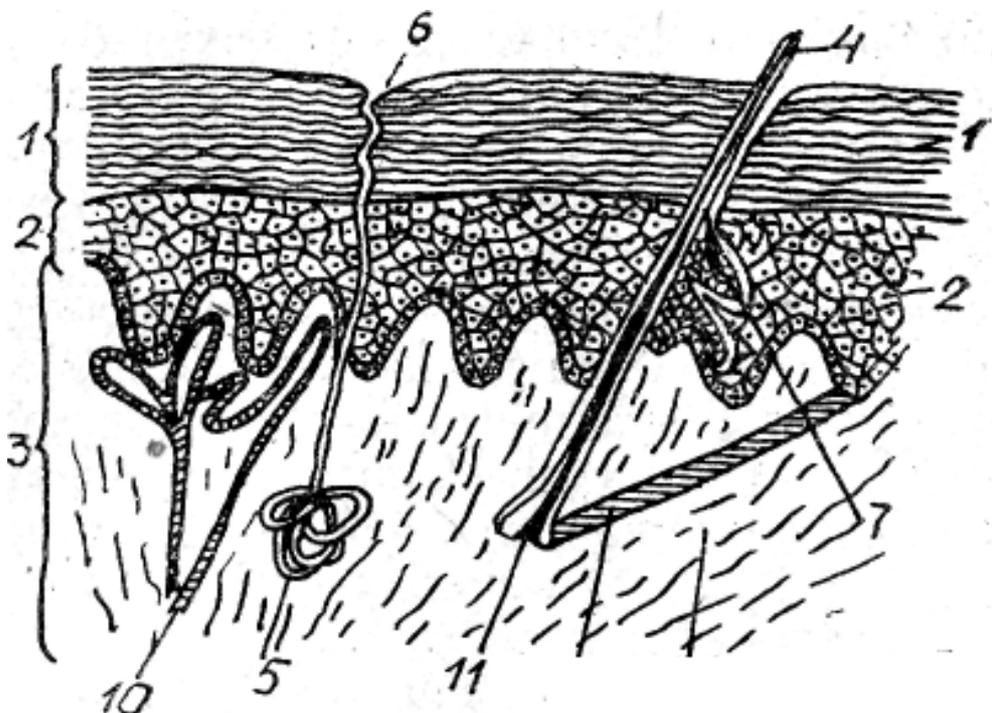
Сүт қоректілер нерв сістемасы жақсы дамыған, бас мійі, іскелеу, көрү және есіту органдары жақсы дамыған. Сыртқы құлақ және құлақ сүрпесі бар. Орта құлақ бослығында үш-uzangi, саннан және балғаша сыяқты есіту сүекшелері жайласқан. Көпшілік сүтқоректілердің тістері қәнігелескен, бас мій ярым шардары қабығында жүдә көп бұрмалар болады. Сүт қоректілер кем құстар сыяқты жүрегі төрт камералы жаныұардар, ең ұзын түзілген сүтқоректілерден басқа барлық сүтқоректілер тірі бала тұады. Эмбронa ана қарнында дамыйды. Сүт қоректілердің түзілісін ійт мысалында үйренеміз.

Сүтқоректілердің аяқтары жүдә күшті және ұзын болып денесінің астында жайласады. Сондықтан оның денесі жерде сүйрелместен біраз жоқары көтеріліп тұрады. Іт жүргенде бармақтарына таянады. Басы әрекеті мойын арқылы денесіне бірігеді. Сүт қоректілерде үшініші қабақ дамымаған. Іттердің құлақ қалқаны үлкен және әрекетшең болады.

Сүтқоректілердің терісі жүн мен қапталған. Жүн қаптамы екі қабаттан тұрады. Сыртқы қабаты ұзын және майысқақ, біраз қатты қылшықтардан, астқы қабаты жұмсақ өлпең келте түктерден тұрады. Жұмсақ түктер арасында хаұа көп болады, олар жаныұар денесіндегі ыссылықты жақсы сақтайды. Қатты қылшықтар болса түктер мен теріні қорғап тұрады.

Сүтқоректілердің терісінде сезу хызметін атқаратын үлкен және ұзын қылларда болады.

Сүт қоректілердің тері түзілісі

Оларда тері қаптамасы әдеуір құрамалы.

Ол сыртқы мүйізді эпидермистен, оның асты күтістен немесе нағыз теріден тұрады. Эпидермис өз гезегінде екі қабаттан тұрады: а - төменгі қабаты мальпігіев немесе өсу қабаты деп аталады.

Оның жасышалары цилиндр немесе күбік секілді болады.

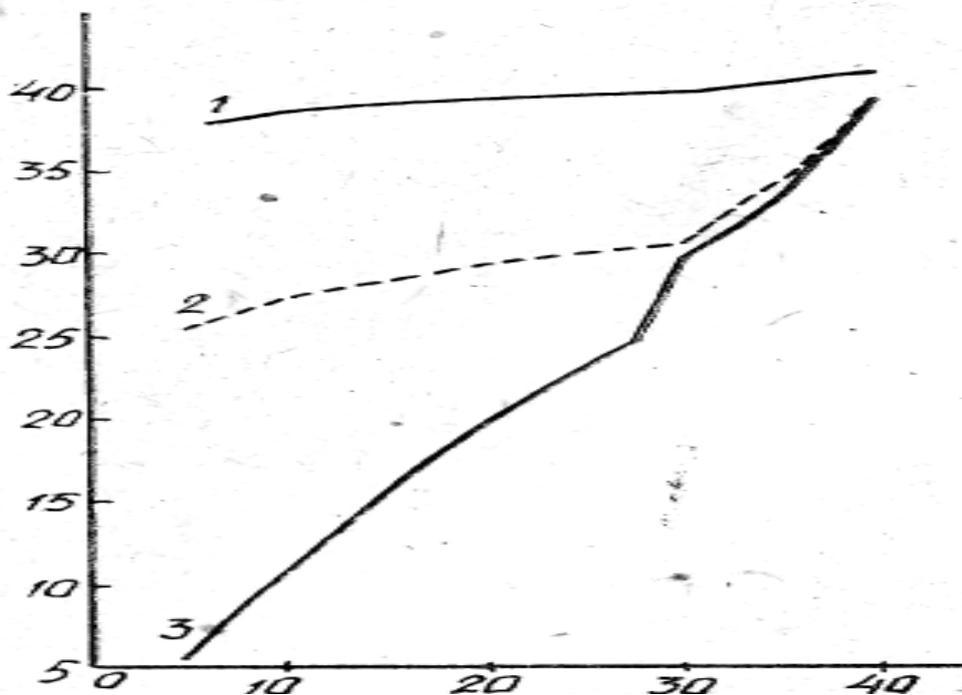
Оның үсті жалпақтау жасышалардан тұрады.

Сүт қоректілердің жүні, тырнақтары, тұяқтары, мүйіздері (бұғыдан басқасы) әр түрлі тері бездері эпидермис қабатынан пайда болады

Көпшілік сүтқоректілердің терісінде тер бездері болады. Бездер ыссыда денесінің ыссылығын тұрақты сақтау және қосымша бөліп шығару хызметін атқарады. Ыссы хауада организм терлегенде тер бездері бөлініп шығатын сү пұулары жаныуар денесін сұуыту мен бірге организмнен артықша тұзларды шығарып жібереді. Терісінде тер бездері болмағандықтан олардың денесі

тыныс алу арқылы сұйыйды. Сондықтан олар ыссыда аузын ашып тез-тез тыныс алады.

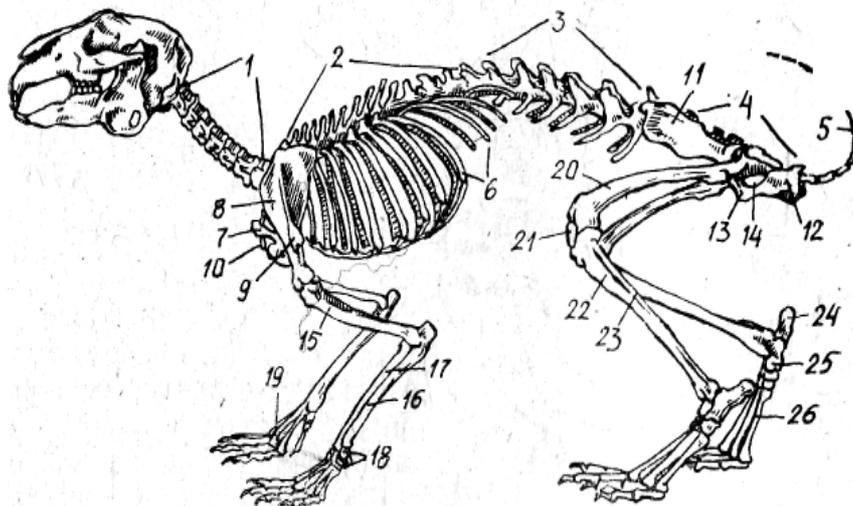
Түрлі дене температурасының сыртқы орталық температурасына байланысты ійрек сызығы

Сүтқоректілердің бармақтарының ұшында мүйіз тырнақтары немесе тұяқтары болады. Гейпара жаныұарлардың басындағы шақтары (қарамалдар, каркідон, антилопалар) да мүйезден тұрады.

Скелеті бас мій омыртқа пағанасы, көкірек құыстығы, алдыңғы, артқы аяқтар, олардың белбеу скелетінен тұрады.

Скелеті

Сүтқоректілердің бас мiйi бiраз күштi дамығандықтан мiй құтысы да басқа омыртқалы жаныұарлардiкiне салыстырғанда үлкен болады. Омыртқа пағанасы мойын, көкiрек, бел, сегiз көз және құйрық бөлiмдерiнен тұрады.

Сүтқоректiлердiң аяқтарының скелетi жер баұырлаұшылардiкiне ұқсас сүйектерден тұрады. Алдыңғы аяқ белбеұ скелеттерi екi жаұырын сүйегiнiң көкiрек кебзе сүйегi мен бiрiгүден және екi палұан сүйектен тұрады. Итлерде палұан сүйектерi дамымаған. Артқы аяқ белбеұi, немесе жанбас сүйегi үш жұп сүйектен пайда болған.

Тiстерi. Сүтқоректiлердiң тiстерi бiр қыйлы емес. Итiң жағының алдыңғы бөлiмiнде қашаұ сыяқты гүрек тiстер, олардан кейiн iрi конұс сыяқты қазық тiстер, кейiн жалпақ азыұ тiстер жайласқан. Ит және басқа жыртқыш жаныұарлардың гүрек тiстерi бiраз майда, қазық тiстерi және жыртқыш тiстер күштi дамыған. Тiстердiң әр қыйлы болұы олардың атқаратын хызметiне байланысты. Тiстер тамыршалары арқылы жақ сүйегiнiң ойығына орналасады. Сүтқоректiлердiң бұлшықеттерi жүдә көп түрлi болады. Көпшiлiк сүтқоректiлердiң жаұырын бұлшықеттерi, аяқтарының және олардың белбеұлерiнiң бұлшықеттерi жүдә күштi дамыған. Иттердiң төменгi жақтарын әрекетке келтiрiүшi бұлшықеттерi де күштi дамыған.

II. Сүт қоректілердің көбеуі, дамұы және келіп шығұы.

Сүт қоректілердің ата-тегі палеозойдағы әпіұайы рептілійлер болған. Әсіресе палеозой эрасының Перм дәуіріндегі тісті аңдар - Theriodontia,, бұлардың бас бөлімінде тістерінде сүт қоректілерге ұқсастық белгілері болған.

Сүт қоректілердің прогрессів эволюциясы 140 млн. жыл Мезозой эрасының Триас дәуірлерінде болса ітімал, ал кәзіргі заман сүт қоректілердің теклері Триастан кейінгі Юра дәуірінің орталарында пайда болған. Қалталылар болса Мезозойдан кейінгі пор дәуірінде, жолдасты жоқары аңдар осы дәуірдің кейінінде пайда болған. В.О.Ковалевскійдің ізерттеулерінде жолдастылардың алғашқы топары шыбын-шіркей жеушілер деп көрсетілген. Олардың ағаштарда жасаушыларынан қол қанатлылар келіп шыққан. Кайнозойдың бастарында ескек аяқтылар және жыртқыштар топарының үәкілдері пайда болған. Сондай-ақ олардың айырым топардарынан шөп жеушілерден тақ және жұп тұяқтылар, кейінірек маймылдар олардан адам сыяқты маймылдар пайда болған. Бұл адам сыяқты маймылдардың пайда болыұы эволюцияда үлкен өзгеріс секіріұ болды. Бұл процесс табіғат өзгерістері оның тәсірі астында негізінен жәміеттік факторлар тәсірінде өткен. Яғный бұндай өзгерістерге табіғаттан тысқары күш тәсір етпеген, күдірет пен болмаған. Гейпара жаныұарларда екі жатыр бірігіп тек оның екі шақы болады. Мс: жыртқыштар, кіт тәрізлілер, тұяқтылар х.т.б. Эмбріонның раұажланыұында сүт қоректілердің жатырында бала орны немесе жолдасы дамылады. Ол тек төмен дәрежелілерде жоқ, ал қалталыларда бастанғыш түрде болады. Плацента аллантойстың сыртқы дійұалы мен сероза бөлімінің қосылыұынан түзіліп харіонды пайда етеді. Харіоннан бүртікшелер пайда болады. Сол бүртікшелер жатырдың жұмсақ дійұалы мен бірігеді. Осы жерде бала және ана организмнің қан ыдыстары бір-біріне өріледі.

Солай етіп бала мен ана организмі арасында байланыс түзіліп зат алмасыұ, газ алмасыұ, аұқат қабылдаұ, керексізін шығарыұ іске асады.

Көпшілік сүтқоректілердің жұмыртқа клеткалары жүдә кішкене сарыұызы жүдә аз болады. Жұмыртқа клеткалары жұмыртқалықта жетіледі, ол жерден жұмыртқа жолына түсіп, тұқымданады. Әлбетте сүт қоректілердің эмбрионы қалтаға ұқсас арнаулы орган-жатыр ішінде дамылады. Тұқымданған жұмыртқа клеткасы жұмыртқа жолында дамыйды. Хәміле жатырға өтіп оның дйұалына жабысып алады. Төмен дәрежелі сүт қоректілердің жатыры болмайды. Олардың тұқымданған жұмыртқасы сыртқы орталықта дамыйды.

Жатырда дамылып атырған хәміле жолдасы арқылы жатырдың дйұалына жабысып алады. Ананың қан тамырдары жолдасындағы кіндік арқылы келетін хәміле қан тамырдарына тйіп тұрады.

Жолдас арқылы зәрүр аұқаттық заттар кіслород ана қарнында хәміле қанына өтеді, зат алмасұдың керексіз қалдықтары хәміле қанынан ана қанына шығарып жібереді. Хәміленің ана қарнында дамұ дәүірі *жүктілік* деп аталады. Жүктілік дәүірі бір неше әптеден бір жылға дейін, айырым ұақыттары оннан да көп ұақыт даұам етеді. Жүктілік мүддеті және хәмілелер саны жаныұарлардың жасаұ жағдайына байланысты. Теректің геүегінде, інлерде және басқа таза жерлерде балалайтын жаныұарлардың жүктілік жаныұарлардың жүктілік дәүірі қысқа болып, олар оннан артық көзі жұмық бала тұады. Ашық жерлерде балалайтын әрекетшең жаныұарларда жүктілік дәүірі ұзақ даұам етіп, ірі, дамыған 1-2 бала тұады, бір неше сағаттан соң анасының ізінен еріп жүретін болады. Тышқандар жылына 5-8 рет ірі шақты қара малдар бір рет балалайды.

Барлық сүт қоректілер баласын сүт пен бағады. Сүт ұрғашы жаныұардың көкірегі немесе қарын бөлімінде жайласқан сүт бездерінде пайда болады. Бұл бездердің жолы кіші тесікше арқылы емшектердің ұшына ашылады. Емшектердің саны жаныұарлардың көп бала тұұыұшылығына байланысты болады. Мысалы, 3-8 бала тұатын іттерде 8,1-4 бала тұатын ешкілерде 2 болады. Сүттің құрамында жаныұар баласының дамұы ұшын зәрүрді болған барлық заттар: сұ, майдар, ұглеводтар, белоктар, вітаміндер және мінерал

тұздар болады. Жаныұарлар дәслепп баласын тек сүт пен бағады. Балалары біраз үлкейгеннен соң, өз бетінше аұқаттана бастайды.

Сүт қоректілердің бір қанша өзгешеліктері, скелеті, бұлшықеттері, ас сіңірү, тыныс алү, бөліп шығарү, қан айланү сістемаларының түзілісі жер баұырлаұшылардікіне біраз ұсас болады. Сүт қоректілердің терісінде де жер баұырлаұшылардікіне ұсаған қабыршақтар болады. Олардың жүні де қабыршақтардан келіп шыққан. Бұннан басқа, төмен дәрежелі сүт қоректілер, жер баұырлаұшыларға ұсас клоакасы болады. Олар тірі бала түүмастан жұмыртқа түүып көбейеді. Бұл белгілер сүт қоректілер мен жер баұырлаұшылар арасында түүыскандық бар екендігін дерек береді.

Сүт қоректілердің ата-тегі бұннан 200-300 млн жыл бұрын жасаған алғашқы жыртқыш тісті кесірткелер болған. Бұл жаныұарларды ғылымпазларымыз олардың скелет қалдықтарын тексеріп олардың аяғы жер баұырлаұшылардікіне ұқсап екі қапталында жайласпастан, денесінің астында жайласқандығын тістері де тамырлы және қанігелескендігін анықтаған. Жыртқыш тісті кесірткелердің жер баұырлаұшыларға ұқсасдық белгілері де болған. Олар келте аяқтарында жұан және ұзын құйрығын сүйреп әрекет еткен.

Кліматтың сүүықтасұы нәтійжесінде сүүық қанды үлкен жер баұырлаұшылар жоғалып кетіп, олардың орнын ыссы қанды сүт қоректілер іелеген.

III. Сүт қоректілердің экологиясы

Барлық класстардың ішінде ең көп экологиялық жағдайға бийімлескен сүт қоректілер классы. Оларды төмендегіше экологиялық тіптерге бөліуге болады:

1. Құрғақ жерде жасаушылар
2. Жер астында жасаушылар
3. Мұда және ярым сұда жасаушылар
4. Ұшыушылар
5. Бұлардың әр қайсысы және тармақтарға бөлінеді.

I. Жерде жасаушы аңдар-бұған көпшілік топар жатады. Бұны тармаққа бөліуге болады.

1. *Тоғайда және ірі пұталар арасында жасаушылар.*

а) Ағаш басында жасауға бийімдескендер мыс: тійінлер, лейтягалар, гейпара аюлар және күніцалар, жалқау аңдар, құмырсқа жеушілер, лемұрлар-ярым маймылдар, маймылдар т.б. Олардың ағашта жасауға бийімлесіулерінде әр түрлі, көпшілігі ағашларға өткір тырнақтары мен өрмелейді. Мысб тійінлар, аюлар, күніцалар, құмырсқа жеушілер. Ал, лемұрлар, маймылдардың аяқтары бармақтары ұстауға бийімдескен, қалталылардан оппосұмлардың құрығы жабысқақ, ілмек сыяқты болып қаліпдескен. Бұл топардағы көпшілік жаныұардар өсімдіктер мен аұқаттануға бийімдескен. Бұлардың көпшілігі ағаштарға оның геуеклеріне ұялауға ійкемдескен.

б) Ярым ағаш ярым жерде тірішілік етіушілер. Мыс: соболлар аұқатының көпшілік бөлімін 20-50% дейін майда кеміріушілер тұтады, оларды жерден ұсайды. 5-10% ті құстар т.б. ҒМДА да Ұзақ Шығыстағы қара аюлар жерде мійуелер, кеміріушілер шыбын-шіркейдер мен, ал ағашта мійуе, пал және пал әррелері мен аұқаттанады.

в) Көпшілік ұақытта тоғайда ағаш басында болып, жерде де жүріушілер мыс: қоңыр аюлар, лослар, бұғалар, косяюялар т.б. Бұлар аұқатын жерде табады.

2. Ашық кеңісдікте жасаушылар. Бұған да көп санды әр қыйлы топардар кіреді. Көпшілігі жұас жаныұардар, негізгі аұқаты өсімдіктер. Бұлл экологиялық топарға әр қыйлы топарлардың ұақілдері кіреді. Қалталылар, шыбын-шіркей жеушілер, кемірушілер, жыртқыштар, тұяқтылар т.б. Бұларды да үш тіпке бөліуге болады.

а) Тұяқтылар-көпшілігі тез жүгіретін жаныұардар. Мыс: саатына бізондар 40-45 км, жірафтар 45-50км, жабайы ешектер 50-55км, тарғыл аттар 65 км. Сондай-ақ жыртқыштар да күшті жүгіреді. Мыс: қасқыр 45-60 км, арыстан 80 км, гепард 104-112 км. Сондай-ақ көрұ органы да күшті жетіліскен. Сұсыздықта шыдамды өсімдік құрамындағы сұ мен де біраз ұақыт шыдайды. Балалары жетілісіп тұылады. Тұылыұдан бірінші күні ақ анасының ізінен жүгіре алады. Осы топарға жылқылар, антилоптар, түйелер, кенгұрұлар да жатады. Кенгұрұ да саатына 40 км жүгіреді.

б) Қос аяқтылар топары- бұлар құмда жасаушы майда жаныұардар, аұқат іздеп саатына 20 км дей жүре алады. Ол жүгіріу мен сұға деген талабы емес артқы аяқтары ұзын секіру есабынан іске асады. Бұлар сұ ішпейді. Аұқаттың құрамындағы сұ мен сұға деген талабы қанаатланады. Бұларда ұақтынша және тұрақты індер болады. Балалары әлсіз болып тұылады.

в) Балпақ тышқандары топары-далалықта, ярым шөлде және таудың шөпті жерлерінде болып шөп және жұмыртқа мен аұқаттанады. Инде жасайды, ұзаққа кетпейді, жазғы және қысқы ұйқыға кетеді. Инінде балалайды.

Сондықтан балалары жүдә әлсіз, соқыр, жалаңаш болып тұылады. Бұған балпақ тышқандар, сүроктар, хомяктар жатады.

3. Белгілі бір жағдайда емес, ал әр қыйлы тірішілік жағдайында жасаушылар. Мыс: қасқыр, түлкі, порсық, доңыз т.б. Мыс: түлкі тундрада, тоғайда, далалықта шөлде, тауда ұшырайды.

II. Жер астында жасаушы сүт қоректілер. Бұған аз санды қанігелескен тышқандар жатады. Мыс: шыбын-шіркей жеушіерден жер қазарлар, кеміріушілерден соқыр тышқандар және қалталы жер қазарлар т.б. Сондай-ак Орта Азияда жасайтын пластінка тісті егеу құйрық тышқан *Nasokia indica* көпшілік ұақытта жер астында өсімдік тамырдары мен аұқаттанады. Түнде жер үстінде шығыпта аұқаттанады.

III. Сү және ярым сү жаныұардары. Сұда жасаушы сүт қоректілер ескек аяқтыларға жақын келеді. Мыс: хореклардың бір түрі норкалар (күнійлер тұқымдасы) дұшшы сү жағаларында жасайды. Олар сұдағы кеміріушілерді-сү егеу құйрығының 15-30%, амфібіалардың 10-30% және балықтар 20-70% аұқат етеді. Норкалар жақсы сүзеді. Відралардың індері сұға ашылады. Жағада сұдан 100-200 метрден қашыққа кетпейді. Ол да балықтар, амфібіалар т.б. мен аұқаттанады.

IV. Ұшыушы аңдар. Бұлар сөзсіз ағаштарға жасаушы аңдардың ағаштан ағашқа секіріуінен келіп шыққан. Мыс: тыйындар секіргенде табандарын кеңейтіп жаяды, бірақ ұшыу пердесі де бар. Жақыйқат ұшыушы аңдарға қол қанаттылар немесе ұшыушы тышқандар жатады. Бұлардың төс сүйегінде құстарға ұқсап қырлы төс сүйегіде бар. Оған ұшыу ұшын хызмет атқаратын бұлшық еттері бекінеді.

Сүт қоректілердің кеңнен таралғаны соншеллі, олар тек Антрактідада ұшыраспайды. Мұзлық океанының арқа атауларында тірішілік ететін сүт қоректілердің бір неше түрі бар екені бақтанған. Жер матерігінен пүткіллей бөлектенген мұзды океанының ортасындағы веденіе атауында (карск.теңізі) Сібір түлкісіс (песетцс), арқа бұғылары жасайтын белгілі болған.

Сүт қоректілердің жер бетінде, хауада, сұда және топырақ қатламында жасайтындарда аз емес. Бұлардың көпшілігі адам жасаған жердің барлығында таралған.

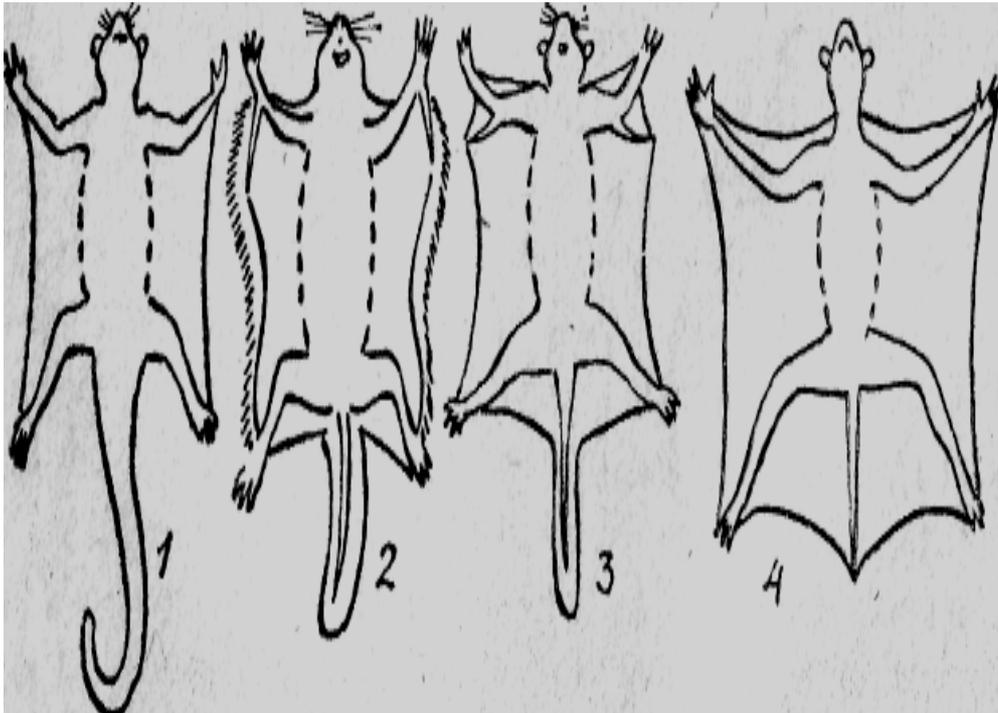
Мысалы: үй тышқаны, егеу құйрық, сұр тышқандар, гейде қасқыр, түлкі шағал х.т.б.

Сүт қоректілер геүгімде (інірде) және түндеде тірішілік етеді. мысалы: Арктікада түн жаныұардары жазғы «мәңгі» жарыққа тез үйреніп кетеді. Ал оның нәүбеттегі мәңгі қараңғылығы күндізгі жаныұарлардың тірішілігіне кесент бермейді.

Көпшілік сүт қоректілер топырақтың қатты, жұмсақтығын талғайды. Қос аяқлардың гейбір түрдері, мыс:*Paradipus stenodactylus* тек еспелі құмда ғана тірішілік етеді, ондай жерде құйрық сары шұнақта - нәзік бармақты сарышұнақ (*Spermophilopsis leptodactylus*) жасайды. Ал үлкен қосаяқлар (*Allactaga oaculus*) қатты топырақты жерде жасайды. Соқырлар мен көр тышқандар жер астында тірішілік етеді. Жабайы шошқаларға аұқаты (*porigi*) мол жұмсақ сазды жерлерде болмайды.

Қол қанаттылар

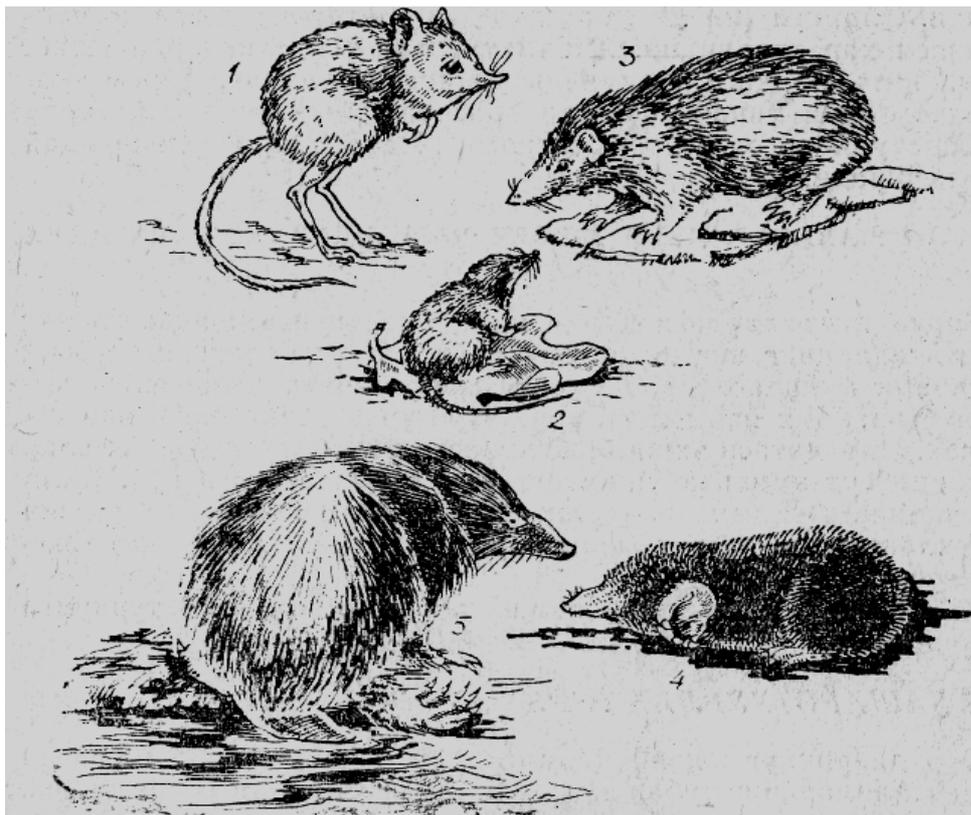
Ашық майданда жасаушы сүт қоректілерде:

Бұларда:

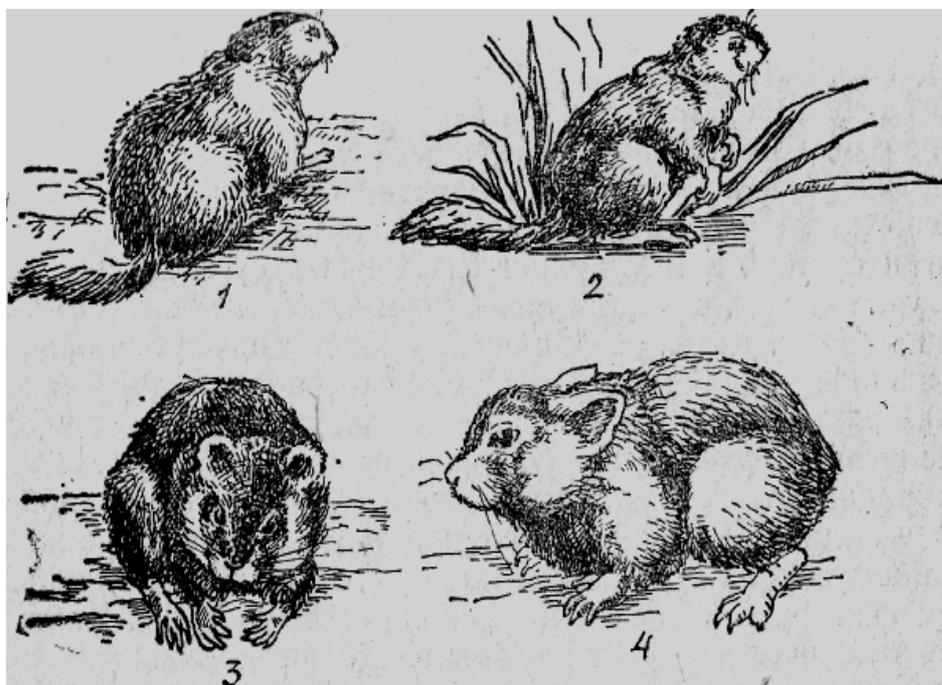
1-ден паналайтын бекінісдері аз болғандықтан олар дұшпандарын алыстан бақтау мүмкіншілігіне ие,

2-ден өсімдік аұқат заттары өкпе. бұл экологиялық грұппаға әр түрді отряд ұәкілдері - қалталылар, насекомхордар, кеміріушілер, жыртқыштар және тұяқтылар кіреді және олар негізінен өсімдікхор - кеміріушілер мен тұяқтылардан тұрады:

Насекома жеушілер

Ашық майданда жасаушылар

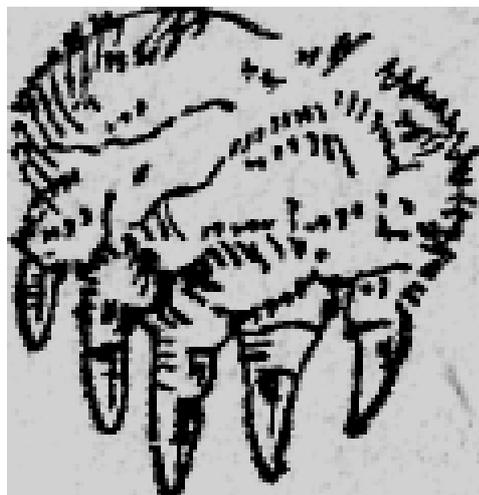
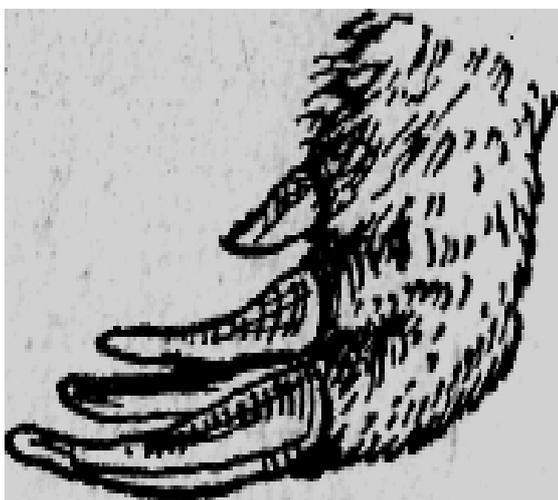

Ағашта өрмелеп тірішілік етүшілер

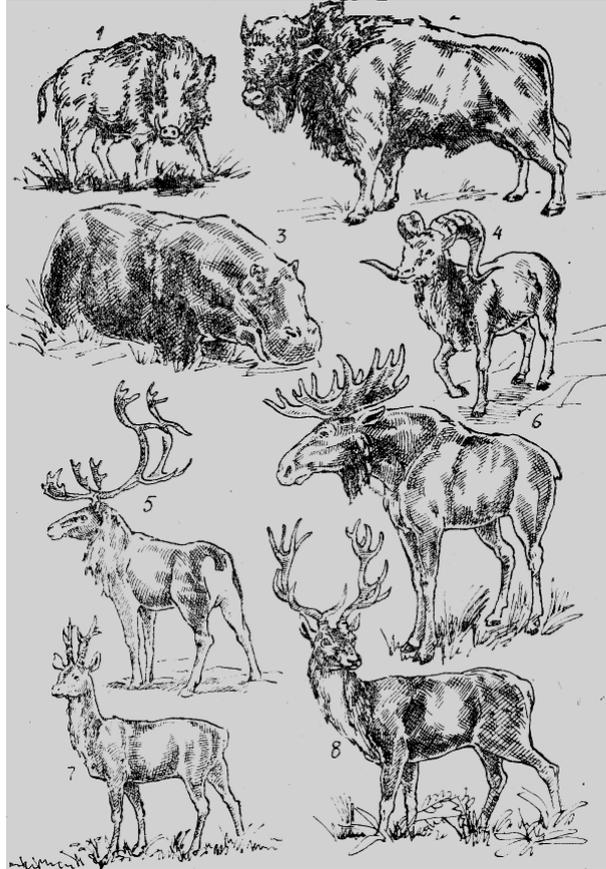
Нағыз ағашқа өрмелеушілер - өмірін ағашта өткереді, аұқатында ағаш басынан табады, көбеіу, тыныс алұ ұшын ұя соғады, дұшпандарынан қорғанады.

Ұәкілдері: насекомхорлардан-тұпайлар (мұравьеды); кеміріушілерден-тійін, ұшарлар (летяга); жыртқышлардан-айыұлар, сұсарлар; топыр тіслілерден-жалқаұдар; олардан басқа лемұрлар, маймылдар х.т.б.

Тоғайда жасап жер бетінде тірішілік етіушілеріне қоңыр айыу, росомахалар, бұланлар (сұын), күзенлер, бұғылар, елік және т.б. кіреді. Олар ағашқа өрмелемейді. Жерде немесе інде (күзенлер, жанат) балалайды.

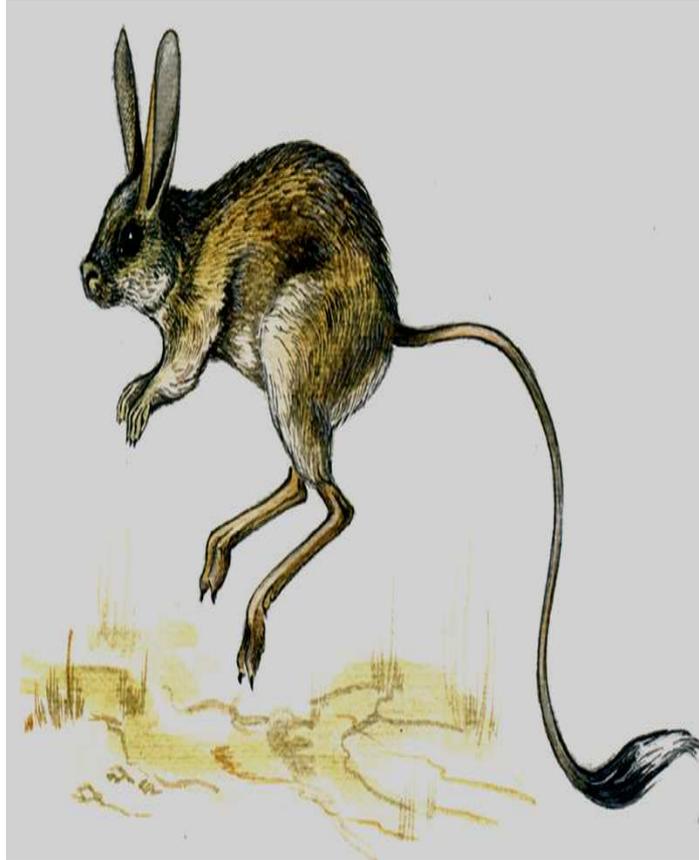
Тұяқтыларға сүт қоректілері

ірі түрдері кіріп, олар ұзақ жайылымға кетеді, сү деректерін іздеуге мажбұр болады және дұшпандарынан қашып құтыла алады.

Олардын максімаллық жүүырыұ тездігі саатына - бізонларда - 40-45 км, жірафта - 45-50, ешектерде - 50-55 км, құланларда - 65, Томсон газельлерінде - 80 км. Жыртқыштардан қасқырда - 45-60 км, жолбарыста - 80, леопардларда - 112 км саат.

Қосаякларға (Dipodidae)

Бұл жанұарларға аз ұшырасатұғын және осімдігі сійрек такырлықта жасайтұғын майда жаныұардар кіреді. Осы Осылда күм тышқандарыда (gerbillinae), Арқа Амеріка кенгүрү секілділарыда (Heteromyidae), Африканын ұзын аяқтыларыда, Австраліянын майда қалталыларыда әрекет етеді.

Бұлар сұды жеген аұқатынын составынан алады. Оларда жасырынатұғын тұрақты және ұакытша іні болады. Соның ұшында олар аз көтеріп назік бала тұұады.

Жер астында жасаушы сүт қоректілерге

Жер астында жасаушы сүт қоректілерге - кортышқан, соқырлар және цокорлар кіреді. Кортышқандар насекомхорлар, соқырлар, цокорлар қоректілергелер отрядларына, ал қалталы кортышқан көп тіслілер отрядына кіреді х.т.б.

Бұлар жер асты тірішілігіне қанігелескен және өз алдына группа түзе алмайды. Бұлардың денесі жұмыр, мойына тұтас болады. Аяғы қысқа, көздері кіші, соқырлардікі тері қатпарынан көрінбейді, құлақ қалқаны жоқ.

Жер астында жасаушы сүт қоректілерге - кортышқан, соқырлар және цокорлар кіреді. Кортышқандар насекомхорлар, соқырлар, цокорлар қоректілергелер отрядларына, ал қалталы кортышқан көп тістілер отрядына кіреді х.т.б.

Бұлар жер асты тірішілігіне қанігелескен және өз алдына группа дүзе алмайды. Бұлардың денесі жұмыр, мойына тұтас болады. Аяғы қысқа, көзлері кіші, соқырлардікі тері қатпарынан көрінбейді, құлақ қалқаны жоқ.

Ондатранын үйі

Ұшатын жаныұардарға

Оларға жарқанаттар немесе қалқанаттылар кіреді. Бұлар тоғайда макандап, аўеле секіріу, кейін қалықтап ұшыуға ұйренген. Мс: тійін, Австралія қалталы тійіні х.т.б. қанатында тұтастырыушы перделері, ал гейбіреулерінін дене капталында да болады.

IV. Сүт қоректілердің табиғатда және адам іскерлігіндегі ахміеті, шарұа малдары

Шарұашылық халықты азық-аұқат өнімдері (сүт, ет, май х.т.б.) жеңіл санаатты шійкі зат (жүн, тері, мамық жүнді тері), аұыл хожалығын күш көліктер (ат, өгіз, ешек, түйе) және органикалық төгіндер мен тәмійіндейді.

Қарамалшылық. Кәзіргі қарамалдар алғашқы Азия және Европа матеріктерінде кең тарқалған, бұннан 3-4 ғаср бұрын өліп кеткен түрден келіп шыққан. Ақырғы түр 1627-жылы Полшада өлтірілген. Түр эрамыздан 7000 жыл бұрын алғашқы Греціяда мәдінетлестірілген. Қарамал породалары пайдаланұ өзгешеліктеріне қарай үш негізгі топарға: сүтті, сүт-етті және етті бағыттағы породаларға бөлінеді.

Мол сүтті породадар қарамалдардан негізгі бөлімін құрайды. Өзбекстанда сүтті породадардан Қара-ала Холмоғар және Ярославл породадары, Қызыл-ала Бұшұев породадары көп бағылады. Сүтті сыйырлар жылына 4000л, айырымлары 6000л және оннанда көбірек сүт береді. Сүтті-етті породадар көп сүт берү мен бір қатар еті де көп және сапалы болады. Шветціяда шығарылған Simmental және Россіяда шығарылған Kostroma породадары сүтті-етті породадар есептеледі. Simmental породасы жылына 4000л ге шекем сүт береді. Етті породадар, негізінен сапалы ет жетістірү ұшын бағылады. Олар салмағы және тез жетілісіүі мен сүтті породадардан үстін тұрады. Етті Shortgorn породады сыйырлардың орташа салмағы 650кг, бұғалары 1000кг нан зыят болады. Жас бұғаларының салмағы бір сүтқада 1кг ға артады. Өзбекстанда Shvits, Qazaqstan aqbasi, Santa-Gertruda, Shortgorn породадары бағылады.

Қарамалдардан сүт, ет пен бір қатарда тері алынады. Қарамал терісінен аяқ кійімдер, тері-galanteriya, бұйымдары таярланады. Қассапханадағы шығындылардан әр қыйлы препаратлар, желім, сабын және басқа да заттар таярланады.

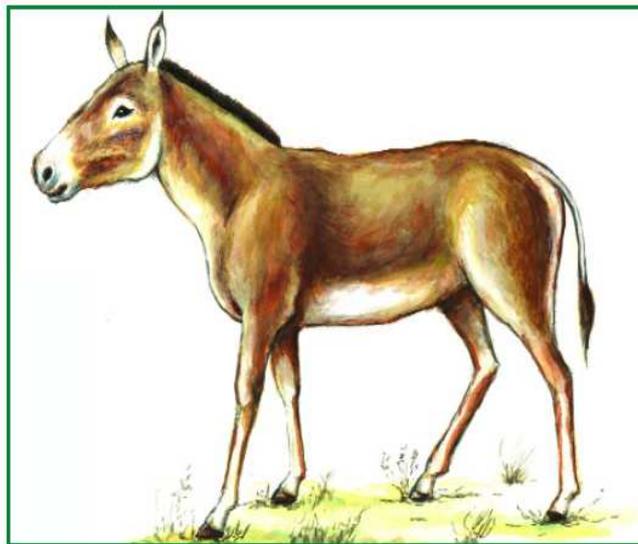
Қойшылық. Қойлар жабайы қой-mufлоннан келіп шыққан. Қойлар бұннан 8 мың жыл бұрын қолға үйретілген. Қой породадары жүнінің сапасына қарай жіңішке жүнді, ярым жүнді, ірі жүнді породадарға бөлінеді.

Жіңішке жүнді қойлардың жүні бір қыйлы ұзындықтағы (8-10см) мамық жүннен тұрады. Жіңішке жүндерден жұқа шырайлы гезлемелер тоқылады.

Арқа Кавказ, Волга бойы және Қазақстанның түстігінде бағылатын merinos породаларынан 10-12 кг жіңішке жүн алынады.

Ірі жүнді қойлардың жүні ірі қыл, мамық жүндерден тұрады. Ірі жүнді қойлар постын терілі, қаракөл терілі, етті-майлы, етті-жүнді породадарға бөлінеді. Ромонов породағы қойларды ең жақсы постын болатын тері береді.

Қаракөл терісі 1-3 күнлігінде сойылған қаракөл қозыларының терісінен тұрады. Қаракөл терісі кара реңді болады, көк қоңыр, сұр, ақ және басқа реңді түрлері де бар. Алтын реңді түрдері жүде жоқары бақаланады.

Ет-май беру бағытындағы қойлардан Өзбекстанда Хіссар қойлары бағылады. Бұндай қойлардың, салмағы 150кг ға, құйрығының салмағы 25кг ға шекем барады.

Жылқышылық. Бйік таулы жерлерде және ауыл хожалығында жәрдемші жұмыстарды орынлауда аттар негізгі көлік болып табылады. Ат спорты дүние көлемінде кеңейіп барыуда. Аттар ет және сүт алу ұшын бағылады. Олардың сүтінен емлік қәсіетке ійе болған қымыз таярланады. Аттардың қанынан емлік препараттар және сиворотка таярлауда пайдаланылады.

Аттар бұрыннан шама мен 3000 жыл бұрын мәдениетлестірілген. Асыранды аттардың ата-тегі Еворпа шөлдерінде бұрын жасап, хәзір өліп кеткен тарпанлар есептеледі. Аттар аұыр жүк тартыушы, мінгі аттар, жеңіл жүк тартыушы (жорға), ет және қымыз алұ ұшын бағылатын топардарға бөлінеді. Аұыр жүк тартыушы аттар арасындағы Vitadimir породасы, мінгі аттарға Өзбекстанда жетілістіретін Қарабайыр және Axalteks аттарын, жеңіл жүк тартатын аттардан Орлов жорғасы және Рұс жорғасы көрсетұ мүмкін.

Селекціялық жұмыста, селекціонер көздеп отырған түпкі мақсатын жақсы біліұ керек. Малдың сүттілігін жақсартұ, сүттің майлылығын арттырұ немесе оның еттілігін жақсартұ керек пе, міне бұлардың бәрі бұдандастырұдың әртүрлі жүйелеріне қолдана отырып, тұқымдық аталықтарды сұрыптаұ мен іріктеуді түрлі бағытта жүргізіуді талап етеді.

Бұқаларды іріктеуде, олардың ататеклерені ескерген дұрыс. Асыл тұқымды шарұашылықтарда малдардың бірнеше ұрпақ бойына ата-ене формасының өнімдігі мен тұрықтық ерекшелігін тізіп жазып отыратын асыл тұқымды тіркейтін арнаулы кітап болады. Арғы тектерінің белгілеріне қарап, бұқаның генотіпі жайында біршама болжам жасаұға болады.

Жаныұардар селекціясында бұдандастырұдың сан алұан тіптері қолданылады. Бұдандастырұ негізгі екі-тұыстас және тұыстас емес тіпі қолданылады.

Жаныұарлардың бір тұқымының особьтары арасында немесе әртүрлі тұқымдарының особьтары арасында тұыстық қатынасы жоқ малдарды мүқіят сұрыптап бұдандастырұ бір неше ұрпақ бойында олардың қасіеттерін сақтап қалуға немесе жақсарта түсуге себепші болды.

Тұыстық жағынан жақын малдарды бұдандастырұда бастапқы формалар ретінде бір ата-енеден тұған төлдерді немесе ата-енесі мен төлдерді пайдаланады. Бұдандастырұдың бұл тіпін тұқым гендерінің көпшілігін гомозіготалы күйге көшірұ қажет болған жағдайдарда қолданылады. Бұл өсімдіктердің өздігінен тозанданұына ұқсайды, өйткені ол гомозігота санын көбейтұге әкеліп соғады. Мұнда шарұашылық ұшын құнды белгілер нығая

түсіп, олар ұрпақтарда сақталады, өйткені ол бұл белгілері бойынша гомозиготалы болып табылады.

Тұыстық жағынан жақын малдарды бұдандастырұда жаныұарлардың әлсіреп, сыртқы факторлар әсеріне, аұрұға төзімділігінің төмендеуі діі байқалады. Тұсытық жағынан бір-бірімен жақын төлдерді бұдандастырұдың осындай тійімсіз көріністері депрессія деп аталады.

Мұндай жағдайға ұшырамаұ ұшын тұсытас бұдандастырұ жұмысы керекті шарұашылық белгілері бар особьтарды катал сұрыптаұ жолымен жүргізілұ тійіс.

Селекція жұмысында тұыстас бұдандастырұ әдетте, тұқымдарды жақсартұдың бір кезені ғана болып табылады. Бұдан кейін жақын тұыстарды бұдандастырұ нәтійжесінде алынған әртүрлі лініялар бұдандастырылады. Осылай қолайсыз әсер ететін рецессівті гендер гетерозігота күйіне өтеді және тұсытық жағынан жақын малдарды бұдандастырұдың зыянды әсері кеміді.

АЯҚТАҰ

Кейінгі уақыттарда Өзбекстан территориясындағы кем ұшырайтуғын және жоғалып баратырған түрлерді қорғау және оларды көбейтіу бойынша көп жұмыстар ісленбекте. Өне осындай ілажлардан бірі Республікамыздың Қызыл кітабының түзіліуі боліп есептеледі.

Республіка ғәрезсізлікке еріскеннен соң Ана табіғатымызды қорғау, ондағы біологіялық өзгешелікті сақтап қалу бойынша әмеліі жұмыстар ісленілімекте.

Өзбекстанда тұран жолбарысы, қызыл бөрі, гепарт, жолақ гіена сыяқты түрдер қырылып кеткен. Үстіріт қойы, бұрама шақты ешкі, қар барысы, бұхара сұуыны және басқа айрым түрдер жоғалу алдында.

Өзбекстандағы көплеп жаныуар түрдері күшті антропоген тәсір астында қалып, олардың жасау жайдары және саны қысқарды, айрымдарі болса пүткіллей жоқ болып кетді. Айнықса ау объекттері сыпатында үлкен әмеліі әхміетке іе болған сүтқоректілер және құстардың ірі түрдері, соның мен бірге інсан тәрепінен аяусыз өзлестіріліп атырған сыртқы тәсірге онша шыдамды болмаған екосістемалардың тарқалыуы шекленген және ендемік түрдері үлкен қәуіп астында қалды. Күрс жұмыста негізгі мақсет Өзбекстанда сійрек ұшырасатын сүт қоректілерді үйрену ұшын бірінші гезекте мектеп оқушыларының Зоология пәні Сүт қоректілер атамасында өтілетін сабақтарда оқушыларға сійрек ұшырасатын сүт қоректілер тұралы кейінгі жаңалықтарі бойынша кең түсінік беріу керектігі сондай-ақ зоология дөгеректеріне оқушылардың қызығушылығын арттырыу тійіс болады.

Әжинияз атындағы НМПИ 2 в күрс «Биология» бакалавр тәлім бағдары талабасы Жұмабаева Заміраның “Зоология” пәнінен «Сүт қоректілерді қорғау» атамасындағы күрс жұмысына

СЫН

Зоология күрсы Биологиялық білімдердің фүндаментал пәндері қатарына кіреді. Зоология жаныұар дүніесін әр қыйлы тәрептеме ізерттенген.

Сүт қоректілер жаныұардар омыртқалылардың ішіндегі жоқарғы дүзіліске іе жаныұардар.

Сүт қоректілер нерв сістемасы жақсы дамыған, бас мійі, іскелеұ, көрү және есітү органдары жақсы дамыған. Сыртқы құлақ және құлақ сүрпесі бар. Орта құлақ бослығында үш-uzangi, саннан және балғаша сыяқты есітү сүекшелері жайласқан. Көпшілік сүтқоректілердің тістері қәнігелескен, бас мій ярым шардары қабығында жүдә көп бұрмалар болады.

Күрс жұмысы кірісіў, тійкарғы бөлім, жұўмақлаў хәм пайдаланылған әдебіятлар дізімінен ібарат болып 4 баптан тұрады.

Күрс жұмысы тійкарғы бөлімінде Сүт қоректілердің сыртқы түзілісі, ішкі түзілісі, скелеті, бұлшық еттері, Сүт қоректілердің көбеуі, дамұы және келіп шығұы, Сүт қоректілердің экологиясы, Сүт қоректілердің табіғатда және адам іскерлігіндегі әхміеті, шарұа малдары, хаққында толық мағлыўматлар келтірілген.

Жұўмақлаў бөлімінде күрс жұмысының мақсеті хәм ўазыйпасынан келіп шыққан ҳалда қысқаша жұўмақ берілген.

Ұлыўмаластырып айтқанда, күрс жұмысы мазмұны, әхміеті, көлемі бойынша қойылатын талапларға жұўап береді.

Әжініяз атындағы НМПИ ның

Зоология кафедрасы

Б.і.к.:

М.Медетов

Пайдаланылган әдбиеттер:

1. И.А.Каримов Жоқары мәнәүят жеңилмес күш Ташкент 2008
2. И.А.Каримов Баркамол авлод –Ўзбекстан тарақкіетінің пойдеворі. Ташкент 1997
3. О.Мовлонов Зоология Тошкент 2009
4. Р.Тлеұов, Б.Алламуратов, Д.Қощанов, А.Сапаров Омыртқалы зоологиясы Нөкіс-2005ж
5. К.Абипов. М. Қарабеков Ұлыұма биология Нөкіс - 1998

Internet saytlari:

<http://zoohistory.ru>

<http://www.ebio.ru>

<http://www.seaworld.org/animal>

<http://www.zin.ru>

<http://www.ziyonet@uz>

<http://www.google@actavis.ru>